

راهکارهای مقابله با آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان

سیده‌های حسینی بامیانی^۱

چکیده

هدف نوشتار حاضر، شناخت راهکارهای مقابله با آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان است، بر اساس روش توصیفی و اسنادی مورد استناد قرار گرفته است. بحث مفهوم‌شناسی فضای مجازی، مبانی نظری پژوهش، بیان راهکارها پیشگیری و قانون‌مندی‌های استفاده از رسانه‌ها توسط خانواده: ممنوعیت استفاده از رسانه در هنگام صرف غذا است، محدودیت زمانی استفاده از رسانه-ها یعنی استفاده (آغازین و پایان) ممنوعیت استفاده از شبکه-های اجتماعی در اتاق خواب ممنوعیت یا محدودیت و چت و مکالمات غیرضروری. استفاده گزینش‌شده از رسانه‌ها. ترویج بازی‌های جسمی و فکری در میان کودکان. عدم قرار دادن تلویزیون و یا کامپیوتر در فضای مخصوص و سر بسته. حفظ صمیمیت و ایجاد محبت در خانواده و همراهی آن-ها با فرزندان در استفاده از فضای مجازی. هم‌قد و هم‌فکر شدن والدین با کودکان. هرچه والدین و یا فرزندان علاقه‌ای برای همراهی ندارند باز توصیه می‌شود همراهی ادامه‌دار باشد والدین مواظب باشند در صورت برخورد با صحنه مستهجن برخورد لحظه‌ای نمایند چنانکه احتمال می‌رود شخصیت کودک خرد شود و نتیجه معکوس می‌تواند داشته باشد حتما صبر نماید با آمادگی به صورت غیرمستقیم تذکر دهند والدین سعی کنند الگوی برتر باشند نشود تربیت معکوس رخ دهد اینکه آن‌ها مراقب باشند فرزندان مراقب پدر و مادر پدر باشند. در اخیر اشاره دارد به راهکارهای فردی: شامل یکسری اقداماتی می‌شود که از جانب خود فرد قابل اعمال هستند از قبیل خودکنترلی و خود نظارتی‌ای ماد داشتن به تعلیم و باور-های دینی دوری از استفاده اعتیادآور. اشاره دارد به راهکار-های آموزشی؛ والدین و مدارس فرصت‌ها و تهدیدها فضای مجازی برای کودکان آموزش دهند.

کلیدواژگان: آسیب، راهکار، فضای مجازی و کودکان.

مقدمه

بیان مسئله

توجه به تربیت صحیح در خانه: بر اساس آموزه‌های اسلامی، پدر خانواده مسئول سالم‌سازی فضای معنوی و مادی خانواده است، چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا قوا أنفسکم وأهلیکم نارا وقودها الناس والحجارة». ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و خانواده خویش را از آتش که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست، نگه‌دارید. این آیه شریفه به این نکته مهم اشاره دارد که حق زن و مرد تنها با تأمین هزینه زندگی و مسکن و تغذیه آن حاصل نمی‌شود، مهم‌تر از آن، تغذیه روح و جان آن‌ها و به کار گرفتن اصول تعلیم و تربیت صحیح است.

اکنون که فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، با گستردگی و ویژگی‌های منحصر به فرد تمام شئون فردی، اجتماعی زندگی انسان‌ها را تحت تأثیر خود قرار داده است و فرصت‌های بی‌نظیر و تهدیدهای نرم و مخرب را به همراه آورده است، شناخت درست، مواجهه منطقی و آگاهی‌بخش عمومی از مهم‌ترین وظایف همگان، خصوصا مبلغان دین و ناشران شریعت و فعالان فرهنگ شیعی است.

مواجهه امروزه با فضای مجازی که به گفته کارشناسان و صاحب‌نظران به عرصه حقیقی زندگی بشر تبدیل شده است، چالش‌هایی در جامعه ایجاد کرده است.

صبح که از خواب برمی‌خیزیم به پای شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌نشینیم در طول روز به شکل‌های مختلف با فضای مجازی سرکار داریم و اوقات بسیاری را به استفاده از آن‌ها اختصاص می‌دهیم و بهره‌های متفاوتی را با وجود سلاقی متفاوت از آن‌ها می‌بریم؛ بنابراین استفاده از شبکه‌های اجتماعی در سطحی وسیع غیرقابل انکار است و اگر نخواهیم بگوییم که فضای مجازی بر ما حکومت می‌کنند می‌توانیم بگوییم که به‌طور قدرتمندی بر زندگی ما

سایه افکنده‌اند؛ اما این قدرت تنها از استفاده آن‌ها ناشی نمی‌شود بلکه تا حد زیادی از تأثیرات آن‌ها نشئت می‌گیرد.

کودکان و نوجوانان نسبت به سایر اقشار جامعه آسیب‌پذیرتر هستند این به معنای این نیست که ما آن‌ها را از فضای مجازی کاملاً جدا بکنیم و معمولاً قطع ارتباط کامل کودکان و نوجوانان با فضای مجازی توصیه نمی‌شود؛ اما نقش خانواده و همراهی آن‌ها با کودکان در فضای مجازی خیلی پررنگ است باعث می‌شود کودکان کمتر دچار آسیب شوند اگر والدین در عصر حاضر کودکانشان را همراهی نکنند و به آن‌ها کمک نکنند تا به سلامت از لبه تاریک فضای مجازی عبور کنند متأسفانه فردا برای نجات آن‌ها شاید کمی دیر باشد.

پژوهش حاضر درصدد است با مطالعه روشمند و علمی اسنادی (راهکارهای مقابله با آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان) را مورد ارزیابی قرار دهد.

بنابراین می‌توان سؤال اصلی پژوهش را این‌گونه مطرح کرد. چه راهکارهای برای مقابله با آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان وجود دارد؟

مفهوم‌شناسی

معمولاً هر پژوهشی علمی دارای یکسری مباحث مفهومی می‌باشند که به‌غیراز توضیح و بیان آن‌ها بحث‌های اصلی تحقیق قابل حل و روشن نخواهد بود یعنی ابهام دارد در این مبحث به این نکات بیشتر توجه می‌شود.

۱. فضای مجازی

این عبارت را شاید زیاد در چند دهه اخیر شنیده و یا حتی به‌کاربرده باشیم ولی واقعاً معنا و مفهوم آن چیست؟ و ریشه آن از کجا آمده است؟ و چه مواردی را در دنیای امروزی در برمی‌گیرد؟

۲. تفاوت فضا و مکان

برای درک بهتر این واژه ابتدا قصد بر این شد که به تفاوت بنیادی میان دو تا کلمه «فضا» و «مکان» اشاره صورت گیرد. اولین تفاوت چشم‌گیری که می‌توان به آن اشاره نمود، انتزاعی بودن «فضا» در مقابل «مکان» است، به طوری که حتی تصور کردن فضا برای ما انسان‌ها که در دنیای واقعی زندگی می‌کنیم، دشوار به نظر برسد.

فضا در واقع به همه‌جا اطلاق می‌شود، چندبعدی و قابل تغییر است، نمی‌توان انتهایی را برای آن متصور شد و این در حالی است که مکان دارای مرزهای مشخص است و به نوعی حاصل تجربیات بشر است. به عبارتی می‌توان گفت هر چیزی که در مقابل حقیقی قرار گیرد به نوعی مجازی محسوب می‌شود؛ و همین امر موجب تمایز آن با دنیای واقعی و طبیعی است. «فضای مجازی» که از آن به سایر در زبان انگلیسی تعبیر می‌شود «فضای تئوری است که ارتباطات و تعامل‌های انسان‌ها از طریق کامپیوتر و فناوری‌های نوین بدون در نظر گرفتن زمان و مکان در آن رخ می‌دهد.»

بنا به تعبیر دیگر؛ فضای مجازی یک پدیده اعجاب‌برانگیزی می‌باشند که در مرور زمان تمام ارزش‌های زندگی انسان اعم از سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی آموزشی، خانواده کی تأثیراتی متعدد منفی و مثبت زیادی در میان ماها گذاشته است. قدرت و جاذبه این ابزارها تا بدان حد می‌باشند که افراد سراسر جهان را به خودشان فریفته نموده است متأسفانه در حریم خصوصی افراد نفوذ بالا نموده است افکار و اندیشه و اعتقادات و زمینه نفوذ فرهنگ بیگانه را با کم‌ترین دقت زمینه‌سازی می‌نماید.

فضای مجازی، یک شبکه گسترده جهانی است که شبکه‌های مختلف رایانه‌ای در اندازه‌های متعدد و حتی رایانه‌های شخصی را با استفاده از سخت‌افزار و نرم‌افزارهای گوناگون و با قراردادهای ارتباطی به یکدیگر وصل می‌کند. فناوری‌های ارتباطی راه دور اساس فضای مجازی را تشکیل می‌دهند.

تعریف-های متعدد از فضای مجازی ارائه شده است آن را به محیطی دیجیتالی تشبیه نموده است که در آن امکان تعامل انسان با انسان فراهم شده است و طی آن ارتباطی پرسرعت که تا پیش از این بشر در رویاروی دستیابی به آن بوده است حاصل می‌گردد. بنا به تعریف دیوید بل: فضای مجازی فقط مجموعه‌ای سخت‌افزار نیست بلکه مجموعه-ای از تعاریف نمادین است که شبکه-ای از عقاید باورها را در قالب دادوستد رد بدل می‌کنند. بنا به تعریف دیگر؛ فضای مجازی درواقع نامی است که تعداد زیادی از کاربردهای امروزه فناوری‌های جدید ارتباطی را در برمی‌گیرد. فضای مجازی در دید جامعه‌شناسان یک فضا محیط الکترونیکی است که با محیط شبکه‌ای از کامپیوترها اطلاق می‌شود که از جلوه‌های سمعی و بصری برخوردار هستند. اشیاء واقعیت‌ها سه بعدی جهان را مشابه سازی می-کند... ادعا می‌شود که فاقد خاصیت فیزیکی هستند.

همان‌طور که قبلا هم اشاره صورت گرفت، فضای مجازی از آن جهت به مجاز اطلاق می‌شود چون که در آن مکان و محیط نقش ندارد همه تعاملات توسط الکترونیک و امواج رخ می‌دهد.

بنا به تعریف اخیر، فضای مجازی به یکسری شبکه‌ها و زیرساخت‌ها فنی، رایانه‌ای مخابراتی اطلاق می‌شود که در سطح جهان با همدیگر پیوسته و مرتبط هستند. می‌توان گفت در بین تعریف‌ها ارائه شده تعریف اخیر جامع‌تر و کامل‌تر است.

۳. سایر

واژه سایر از لغت یونانی به معنی سکان‌دار یا راهنما مشتق شده است. این اصطلاح نخستین بار توسط یک ریاضی‌دان به نام تور پرت ون تر در سال ۱۹۴۸ در کتاب با عنوان سایبرنتیک و کنترل در ارتباط بین حیوان و ماشین انسان با انسان بکار برده شده است. انسان-ها کاملاً یک موجود اجتماعی است و هر آنچه در اجتماعی شدنش کمک نماید متوسل می‌شوند در فضای مجازی نیز همچنین است دوست دارد بروز و ظهور داشته باشد؛

مورد استقبال این موجود قرار می‌گیرد. شبکه‌های اجتماعی نیز دارای وبسایت‌هایی هستند که به کاربران امکانات می‌دهند، علاقه‌مندی‌ها، افکار و فعالیت‌های خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند. وبلاگ، تلگرام، فیس‌بوک «توییتر»، «یوتیوب» واتساپ و پادکست از جمله شبکه‌های اجتماعی مجازی هستند.

در تعریف آن گفته شده است؛ ساختاری اجتماعی‌اند که افراد و سازمان‌های انسانی میان خود ایجاد کرده‌اند تا در موضوعات و مقوله‌های از پیش تعیین شده با یکدیگر تعامل کنند.

این مفهوم نخستین بار در سال (۱۳۶۰ م) در دانشگاه ایلی نویز در ایالت متحده آمریکا مطرح و پس از آن در سال (۱۹۹۷ م) نخستین سایت شبکه اجتماعی مجازی راه‌اندازی شد. در سال (۲۰۰۲ م) شبکه‌های اجتماعی فرند استر، اورکارت، ولینکداین، ساخته شد و در سال (۲۰۰۴ م) سایت شبکه اجتماعی فیس‌بوک راه‌اندازی گردید.

مبانی نظری پژوهش

۱. راهکارهای خانوادگی مقابله با آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان

فضای مجازی امروزه به‌خوبی توانسته‌اند در میان خانواده‌های جا باز کنند و آن فاصله حضور چهره به چهره افراد را که به‌راحتی، نصیب افراد نمی‌شدند را درهم شکسته و تبدیل به یک دهکده جهانی نماید. شبکه‌های اجتماعی مجازی علاوه بر فرصت‌ها دارای یکسری تهدیدهای است، سلامت، انسجام خانواده‌ها را تهدید می‌نماید. ترویج خانواده-نامرتب و به‌هم‌ریخته به‌جای خانواده منظم و مقید، از بین رفتن حریم‌های خصوصی بین فرزندان و والدین، کاهش نقش تربیتی خانواده-ها، عادی‌سازی خیانت همسران به یکدیگر یا ناپایداری ازدواج-ها، عادی جلوه دادن روابط جنسی دختر و پسر و یا افزایش روابط دختر و پسر در زمان نامزدی بدون عقد. ترویج فرهنگ هم‌پاشی به‌جای ازدواج.

استفاده کودکان از فضای مجازی، فراگیری استفاده از اینترنت و نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی باعث به وجود آمدن فرصت‌ها و تهدیدهای شده است که می‌شود از آن چاقوی دو لبه تعبیر کرد. در این میان کودکان و نوجوانان به دلیل وجود حس کنجکاوی و روحیه جستجوگرشان و البته به دلیل جذابیت‌های بالای این تکنولوژی و محصولات مشتق از آن مثل بازی‌ها و سرچ‌ها، نرم‌افزارهای سرگرم‌کننده همیشه در خط اول تهدیدات قرار دارند طبق یک آمار منتشرشده ۴۰٪ کودکان و ۷۲٪ کودکان زیر ۸ سال از تکنولوژی‌های مثل تلفن همراه تبلت استفاده می‌کنند و جالب‌تر اینکه مدت‌زمان استفاده کودکان از این موارد بیشتر از ساعتی است که آن‌ها از مدرسه استفاده می‌کنند. کودکان ما بیشتر از اینکه باهم سن سال‌های خودشان باشند با لب‌تاپ تبلت و گوشی‌های هوشمندشان رفاقت دارند که در این میان علاوه بر عوارضی مانند دوری کودکان از محیط خانواده اتلاف وقت آسیب‌های روحی روانی جسمی مثل گوشه‌گیری کاهش خلاقیت و ضعف بینایی و اعتیاد اینترنتی باید به دو مورد بسیار خطرناک اشاره کنیم؛ رفتارهای خشونت‌آمیز حاصل از بازی‌ها رایانه دوم بلوغ زودرس جنسی به واسطه دیدن و شنیدن و خواندن بسیاری از عکس‌ها، فیلم‌ها و مطالب خواسته و ناخواسته در این میان در دسترس کودکان ما قرار می‌گیرند روی دیگری از این سکه است بر طبق آمار جهانی و البته اسفبار و قابل تأمل از هر ده نوجوان ۹ نفر از آن‌ها به‌صورت ناخواسته در وب‌گردی‌ها با سرچ‌ها ضد اخلاقی و مستهجن روبرو می‌شوند و حالا شما این مواجهه ناخواسته را با روحیه کنج‌کاو کودکان همراه کنید که اتفاقاً گردانندگان این سایت-ها هم با اطلاع از همین خاصیت جستجوگر کودکان مقاصد سوء خودشان دست پیدا می‌کنند حالا در این آشفته‌بازار سایت‌ها و نرم‌افزارها بازی‌ها شاید آگاهی والدین و در پی آن هدایت و کنترل کودکان در این فضا تا حدی طبعاً کم کنند در این میان قرار دادن رایانه‌ها در اتاق نشیمن منزل، گفتگو و بیان خطرات این فضا با زبان ساده و البته مهربان استفاده والدین از نرم‌افزارها محدود کننده و کنترل کننده همراهی با کودکان در بازی‌ها برای هدایت و آن‌ها به استفاده بازی‌های سالم مفید قرار دادن محدودیت زمانی برای استفاده از این تکنولوژی‌ها

تا حدی می‌توانند تا حد زیادی سلامت روحی و جسمی کودکان در این میدان پر از خوف خطر تأمین کند.

می‌توان گفت امروز همه در فضای مجازی درگیر هستند؛ هم پدر و مادرها و هم کودکان حتی افراد سن بالا از شیک‌های اجتماعی استفاده می‌کنند این استفاده اگر مدیریت شده باشد به نفع کاربران تمام می‌شود، خیلی وقت‌ها اتفاق می‌افتد اینکه والدین فرزندان خود را در این فضا از دست می‌دهند و یا قرار است از دست بدهند، درواقع این از دست دادن یک ضرر خیلی بزرگی می‌تواند است راه‌حش چیست؟

یکی از عوامل تهدیدکننده بنیان خانواده، استفاده نادرست از رسانه-های جمعی یا به اصطلاح نداشتن سواد رسانه-ای است؛ لذا مدیریت رسانه و آشنایی با راهکارهای مدیریت این فضا، باعث می‌شود که مخاطبان از جانب محتوای رسانه-ها آسیبی ندیده و تنها به استفاده-های درست و مطلوب از آن روی‌آورند. در ادامه به چند تا راهکار، اشاره می‌کنیم که توجه به آن-ها می‌توان، بخش عمده-ای از رسانه را مدیریت نماید.

۱-۱. قانون‌مندی استفاده از رسانه

قانون، مجموعه بایدها و نبایدهایی است که شیوه رفتار انسان‌ها را در زندگی اجتماعی تعیین می‌کند؛ امری است ضروری و همه افراد بشر در هر شرایط زمانی و مکانی به آن نیازمند هستند؛ زیرا با نبود قانون، ایجاد اصطکاک و اختلاف میان افراد جامعه، اجتناب‌ناپذیر و درعین حال آسیب‌زا است. استفاده از رسانه نیز از این امر مستثنا نیست و باید قانونمند باشد تا محتوای رسانه‌ها آسیبی به مخاطب نرساند. البته در قانون‌گذاری دو امر را نباید فراموش کرد:

۱. هماهنگی زن و شوهر در قانون‌گذاری؛ مثال خانم خانه می‌گوید: «از این به بعد سر سفره غذا، تلویزیون را خاموش می‌کنیم». مرد خانه باید بگوید: اولین موافق، من هستم، نه اینکه بگوید: «خانم، دوباره چی شده تصمیم جدی گرفتی؟» همین حرف برای عدم رعایت

قانون از طرف فرزندان کافی است؛ لذا ما باید قانونی که به مصلحت خانواده وضع شده است را بپذیریم و لو اینکه خلاف میل و مصلحت ما باشد؛ به عنوان مثال: پدر خانه خسته است و تازه از سرکار آمده؛ اما مصلحت خانواده در این است که به تفریح بروند، مرد خانه در این گونه مواقع باید از منافع فردی خویش عقب‌نشینی کند.

۲. عمل به قانون: عمل به قانون وضع شده، شرط تداوم آن است؛ زیرا فرزندان، در تمام کارها از والدین الگوگیری می‌کنند، لذا اگر والدین، عامل به قانون نباشند، نباید انتظار داشته باشیم که فرزندان به آن عمل کنند.

۲-۱. استفاده از رسانه در هنگام صرف غذا ممنوع

بهتر است هنگام صرف غذا، رسانه‌ها، مخصوصاً تلویزیون محدود شود، حتی اگر برنامه مذهبی بسیار خوبی داشته باشد، به دو دلیل توجه به طعام و رازق آن: قرآن می‌فرماید «فلینظر الإنسان إلى طعامه» انسان، مأمور به تفکر در غذا، به عنوان یکی از نعمت‌های خداست، زیرا خوردن و بی‌فکری کار حیوان است.

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «به هنگام غذا خوردن خدا را یاد کنید و از بیهوده‌گویی اجتناب کنید، زیرا که طعام، نعمت و رزقی از جانب خداوند است و بر شماست که در آن، خدا را یاد کرده و شکر گوید». بنابراین زمان صرف غذا، بهترین زمان برای این که اعضای خانواده در کنار هم باشند؛ هم به طعام و رازق آن و هم به یکدیگر توجه کنند و به صحبت‌های خودمانی بپردازند. در تحقیقی که در آخرین شماره نشریه «پزشکی کودکان و بزرگ-سالان» منتشر شده، آمده است: کودکان که زمان بیشتری صرف تماشای تلویزیون می‌کنند، به خوردن خوراکی بیشتر هنگام برنامه‌های روی می‌آورند. طبق آنچه گفته شده است «به ازای هر ساعت تماشای تلویزیون، ۱۶۷ کیلوکالری اضافی در عرض یک روز به مصرف کودکان می‌رسد» که در نتیجه منجر به اضافه وزن و بیماری چاقی می‌گردد.

۳-۱. مدت زمان استفاده

مدت زمان استفاده از رسانه نیز باید قانونمند گردد؛ بدین گونه که استفاده از رسانه برای کودکان کمتر از ۲ سال ممنوع شود؛ زیرا آسیب‌های شدیدی حتی نسبت به مهارت‌های کلامی آن‌ها وارد می‌کند؛ اما نسبت به کودکان بالای ۲ سال، ۲ ساعت در شبانه‌روز کافی است. بهتر است بجای استفاده از رسانه، اعضای خانواده دورهم بنشینند و برنامه‌های متنوع باهم داشته باشند که بسیار مورد سفارش اهل بیت علیهم السلام است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «نشستن مرد در کنار خانواده‌اش از اعتکاف در مسجد من بالاتر است». این روایت در فرهنگ دینی ما وارد شده است اما مشاهده می‌کنیم که در کشور ژاپن به آن عمل می‌شود. این نشان از ضعف مدیریتی ما است؛ لذا ساعت استفاده از رسانه را باید به نفع خانواده کاهش داد.

۴-۱. زمان استفاده (آغازین و پایان)

کودکان باید در استفاده خود از فضای مجازی برنامه و زمان‌بندی داشته باشند و ساعتی را، با خاموش کردن وسایل ارتباط جمعی و اینترنتی، به گفت‌وگو و بحث‌های خانوادگی اختصاص دهند خانواده می‌تواند برای فرزندان خود وقت تعیین کند: شما می‌توانید از این ساعت تا این ساعت از رسانه استفاده کنید.

گاه مشاهده می‌شود که افراد چنان در اتاق‌های گفتگو غرق می‌شوند که حتی زمان صرف غذا را فراموش می‌کنند، این علائمی شبیه الکلی‌ها یا معتادان دارند. بسیاری از آنان از بی‌خوابی رنج می‌برند، خسته‌اند و روابطشان با اطرافیان به حداقل رسیده است.

۵-۱. استفاده از رسانه در اتاق خواب ممنوع.

همان‌طور که خانواده‌ها حساسیت‌های ویژه‌ای در تنها بودن کودکان اعم از دختر و پسر نوجوان خود در محیط بیرون از خانه دارند، دقیقاً همان حساسیت‌ها را باید در فضای مجازی نیز داشته باشند و نگذارند فرزندان‌شان به‌تنهایی وارد دنیای مجازی و شبکه‌های اجتماعی شوند، برای عدم برانگیختن حساسیت خود نسبت به حضور نوجوانان و جوانان در فضای

مجازی می‌تواند رایانه را در فضای باز جلو چشم عموم بگذارند و از قرار دادن رایانه در اتاق خواب و فضای سر بسته که از آن به اتاق شیشه‌ای تعبیر می‌شود بپرهیزند.

۶-۱. مکالمات و چت‌های غیر ضروری ممنوع یا محدود.

طبق تحقیقی که یکی از دانشگاه‌های کشور بر روی دانش آموزان انجام داده است حدود ۶۷٪ دانش آموزان به دلیل احساس تنهایی رو به فضای مجازی و چت می‌آورند. وقتی که نیازهای عاطفی اعضا خانواده در خانواده تأمین نشود، این نیاز در جایی دیگر تأمین خواهد شد. یک زودپز را در نظر بگیرید، یک سوپاپ روی آن نصب شده است، صحبت کردن خانم‌ها و گوش دادن آقایان به این صحبت‌ها، بی‌شبهت به آن سوپاپ اطمینان نیست. وقتی خانم خانه، کسی را نداشته باشد که با او صحبت کند؛ مانند سوپاپ اطمینان زودپز، فعال شده و به صحبت کردن با دیگران در فضای مجازی روی خواهند آورد؛ بنابراین تأمین سلامت روحی روانی عاطفی خانواده بسیار مهم است. مقام معظم رهبری (حفظه الله) راجع به خانواده می‌فرماید: مسئله خانواده مسئله بسیار مهمی است؛ پایه‌ی اصلی و سلول اصلی در جامعه است، نه اینکه اگر این سلول سالم شد، سلامت به دیگرها سرایت می‌کند؛ یا اگر ناسالم شد، عدم سلامت به دیگران سرایت می‌کند؛ بلکه به این معناست که اگر سالم شد، یعنی بدن سالم است. بدن که غیر از سلول‌ها چیزی دیگری نیست. هر جهازی، مجموعه سلول‌هاست. اگر ما توانستیم سلول‌ها را سالم کنیم، پس سلامت آن جهاز را داریم. مسئله این قدر اهمیت دارد. خانواده‌ها می‌بایست محدودیت‌هایی به صورت مستقیم و غیرمستقیم برای حضور فرزندان مخصوصاً دختران در استفاده از اینترنت اعمال نمایند. شناسایی سراج‌های معتبر و تفریحی و خبری و ... ذخیره آن‌ها در سیستم و ارائه آن سایت‌ها به فرزندان جهت استفاده ایشان از جستجوی بی‌هدف در اینترنت مانع می‌شود تا فرزندانمان از آسیب فضای مجازی و اتلاف وقت و جوانی در امان بمانند.

۷-۱. گزینش گرایی در استفاده از رسانه

گزینش گرایی؛ بدین معناست که اعضای خانواده، برنامه‌های رسانه را گلچین کرده و فقط هنگام پخش آن برنامه، تلویزیون، روشن و استفاده شود. کودکان نیز باید همین‌گونه باشند؛ یعنی برنامه‌ای را که والدین برای آن‌ها انتخاب کرده‌اند و موردعلاقه آن‌ها هست، سر ساعت ببینند و سپس تلویزیون را خاموش نمایند.

۸-۱. ترویج بازی‌های جسمی و فکری در میان کودکان

کودکان که از بدو زندگی و در دوران کودکی به دلیل کمبود فضاهای تفریحی و آموزشی در منزل با بازی‌های کامپیوتری مشغول می‌شوند، به مرور نوعی انزوایی را پیش می‌گیرند که در نهایت باعث منزوی شدن آنان از اجتماع می‌شود. حال آنکه کودکان در دوران رشد باید با هم‌نوعان هم‌سن خود بازی‌های دسته‌جمعی انجام دهند تا ارتباطات اجتماعی را فراگیرند. منزوی شدن کودک و بازی با افراد که در دنیای واقعی وجود خارجی ندارند، در آینده ممکن است آثار بسیار منفی و نامطلوبی را در رفتارهای اجتماعی کودک ایجاد کند. همچنین قهرمانانی که در بازی‌های رایانه‌ای ظاهر می‌شوند با تصویر و صحنه‌های خشونت‌آمیز همراه هستند که تأثیرات منفی فرهنگی اجتماعی را به دنبال دارد.

بازی، دنیای کودکان است. اهل-بیت علیهم‌السلام فرموده‌اند: کودکان تا هفت سال بازی کنند. گاهی اوقات ما خودمان را آگاه-تر از اهل-بیت علیهم‌السلام می‌دانیم و به سفارش مهم اهل-بیت علیهم‌السلام در مورد کودکان توجه نمی‌کنیم و در زمان بازی کودک، او را در انواع کلاس-ها نام‌نویسی می‌کنیم اهل-بیت علیهم‌السلام فرموده او را رها کن، نه اینکه در کلاس حفظ قرآن، ژیمناستیک، نقاشی و... شرکت بده.

بازی‌های جسمی باعث می‌شود انرژی نهفته کودکان خالی گردد؛ در غیر این صورت، این انرژی‌ها علاوه بر تبدیل به چربی و انواع بیماری‌ها، تبدیل به شرارت نیز خواهد شد. امروزه کتاب-ها و محل-های فراوانی در مورد انواع بازی‌ها وجود دارد، والدین می‌توانند با تهیه این کتاب-ها با مراجعه به این محل‌ها، فرزند خود را در انتخاب بازی موردعلاقه‌اش

یاری نمایند. کتاب «بازی، بازوی تربیت». از جناب آقای عباس والدی از این نمونه است. بازی‌های فکری نیز جهت پرورش هوش و خلاقیت فکری کودکان، موردنیازی است. کودکان خود را به بازی‌های فکری علاقه‌مند کنید. بازی‌های فکری برای آن‌ها تهیه می‌کنید. مشکل در علاقه‌مندسازی کودکان به بازی‌های فکری این است که والدین روش این بازی‌ها را نیاموخته و نمی‌دانند چگونه با فرزند خود بازی کنند. اینکه امروزه اسباب‌بازی‌ها فقط، کمد کودکان را اشغال نموده و مورد استفاده قرار نمی‌گیرند، دلیلش این است که کودک از این اسباب‌بازی‌ها لذت نبرده است؛ لذا اگر والدین لذت بازی‌های جسمی و فکری را به کودکان نشان بچشانند، محال است کودک، بازی‌ها را کنار بگذارد.

خانواده بهتر است فرزندان را به شرکت فعالیت‌های اجتماعی تشویق نمایند. از سرگرمی‌های تفریحی، ورزشی فرزند خویش غافل نشوند، گذراندن اوقات بیشتری با فرزندان در فضای بیرون از خانه و داخل خانه به‌طوری‌که فرزندان از نظر عاطفی، احساس خلأ نکنند و جهت جبران این کمبود به فضای مجازی پناه نبرند. امیرالمؤمنین علی خطاب به امام حسن (علیهما السلام) می‌فرماید: «فبادرتک بالأدب قبل أن یقسو قلبک و یشغل لب». در تربیت توشتاب کردم پیش از آن‌که قلب تو سخت شود و ذهن تو مشغول گردد. این خطاب حضرت به فرزندش از اهمیت بالای در جهت تربیت فرزندان توسط والدین برخوردار است فرمود: قبل از این‌که دیگران در این زمین خالی بذر بپاشند خود شما در این زمین بذر بپاشید. فرمود: «بدروا أحداثکم بالحديث قبل أن تسبقکم إليهم المرحئة» در تربیت فرزندان با احادیث ما شتاب کنید قبل از این‌که مرجئه «یکی از فرقه‌های گمراه» در تربیت آن‌ها به شما سبقت بگیرند؛ یعنی قلب جوان مانند زمین خالی است، هرچه در آن پاشیده شود می‌پذیرد. توجه داشته باشند و بدانند جوانی سن غلیان احساسات و عواطف است و اگر از جذب جوان به سمت خود غافل شوند فرزندان برای جبران مهر محبت و خلع عاطفی سراغ فضای مجازی می‌روند. از ویژگی‌های مهم جوان آرزوهای زیاد و بلندپروازی است. البته آرزو داشتن بد نیست. بلکه رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الأمل رحمة لأمتی و لولا الأمل ما

رضعت والدۀ ولدها و لا غرس غارس شجرا» آرزو برای اتم رحمت است اگر آرزو نبود هیچ مادری فرزند خود را شیر نمی داد. هیچ باغبانی درخت نمی کاشت؛ اما تبیین آرزومند بودن را در کلام امیرالمؤمنین علیه السلام این گونه می خوانیم: به یقین بدان که تو به همه آرزوهای خود نخواهی رسید. از مرگ جلو نمی افتی و بر راه کسی می روی که پیش از تو می رفت. پس در به دست آوردن دنیا آرام باش و در مصرف آنچه به دست آوردی نیکو عمل کن زیرا چه بسا تلاش بی اندازه برای دنیا که به تاراج رفتن اموال کشانده شد.

۹-۱. تلویزیون را هیچ وقت در جایی اختصاصی قرار ندهید

تلویزیون در خانه، نباید بیشتر از یکی باشد؛ زیرا تلویزیون-های متعدد؛ یعنی ایجاد مسیر-های متعدد برای دور شدن افراد خانواده از همدیگر. مبدا آن روز بیاید که اعضای خانواده-ها در اتاق-های خود تلویزیون، کامپیوتر یا تلفن همراه داشته باشند که مصیبت بسیار بزرگی برای تربیت خواهد بود.

۱۰-۱ خانواده: ایجاد صمیمیت و محبت

به اذعان روان شناسان و مشاوران خانواده: «وجود و محبت و صمیمیت در خانواده، مهم ترین عامل احساسات رضایت اعضای خانواده از زندگی است». با نبود صمیمیت، وقوع اختلاف و مشاجره، ممکن است هر لحظه خانواده را تهدید کند.

آیا اعضای خانواده در کنار تلویزیون لذت بیشتری می-برند و یا در کنار همدیگر؟ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «مردی نیست که خوشحال کند محرمش را مگر اینکه خداوند او را در قیامت شاد خواهد نمود». اگر پدر وارد خانه شد و اهل خانه از آمدن او خوشحال شدند، نشان از صمیمیت پدر است ولی اگر وارد خانه شد و اهل خانه گفتند: «آه دوباره آمد»، این نی گران کننده است.

فرمول اثرگذاری: محبوب بودن+موفق بودن+الگو بودن، مادری که نماز اول وقت می-خواند ولی در هنگام نصیحت به دخترش می-گوید: «درس بخوان تا فردای مثل من

بدبخت نشوی»؛ بدین معناست که من الگوی ناموفق هستم از من تبعیت نکن. پدری که می‌آید خانه و می‌گوید: «حوصله ندارم، حال ندارم، خسته‌ام»، این جملات بدین معناست که خود را کوچک کرده است. با این وضعیت نماز شب خوان هم باشد، فرزند او نمازش را هم نمی‌خواند. در روایت آمده است: پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم فرمود: اگر یکی از شما در تنگنا قرار گرفت، از خانه بیرون برود و خود و خانواده‌اش را محزون نسازد.

پدر و مادر توجه داشته باشند که فرزندان از کودکی به والدین خود اعتماد دارند و فقط حرف‌های خصوصی خود را به ایشان می‌گویند این والدین هستند که با برخی اعمال ناصحیح سلب اعتماد از فرزندان خود می‌کنند. لذاست که صفا صمیمیت خود با فرزندش را حفظ نماید طوری که فرزندش حس نکند که پدر و مادرش نقش پلیس را در خانه بازی می‌کنند. خانواده بدانند عدم درک صحیح کودک در صورت انجام خطا و اشتباه، سرکوفت زدن به کودک در صورت انجام خطا، مطرح کردن خطای کودکان در بین فامیل و دوستان کودک، مقایسه نابجای کودک باهم سن و سالان دوست و فامیل و احترام نگذاشتن به شخصیت کودک در اجتماع همه و همه باعث سلب اعتماد فرزندان از والدین می‌شود و در این صورت به والدین خود اعتماد نمی‌کنند. خانواده توجه داشته باشند در صورت سرزنش و یا سلب اعتماد فرزندان از خود فرزندان بهترین راه در امان ماندن از سرزنش‌های والدین نگه‌داشتن یا حتی دروغ گفتن می‌دانند، به دلایل مختلفی نوجوانان ممکن است دچار خطا و اشتباه در فضای مجازی شوند، فرزند باید به پدر و مادر خود اعتماد داشته باشند. تا در صورت بروز لغزش به اطلاع والدین برسانند تا از آسیب‌های احتمالی بعدی جلوگیری کنند.

۱۱-۱. هم قد، هم فکر شدن با کودک

وقتی استفاده از ابزارهای خاص موجب بروز آسیب‌های فراوان می‌شود مطمئناً باید به دنبال جایگزینی مناسب بود تا میزان آسیب‌ها به حداقل رسانده، تهدید را به فرصت تبدیل کند به برای کاهش آسیب‌ها و معضلات این ابزارها حرکت به سوی آداب و رسوم فرهنگ

اسلامی ضروری است. بهترین و مهم‌ترین بستری که می‌تواند این جایگزینی را انجام دهد و ضمن غنی‌سازی و صحیح اوقات فراغت، فرهنگ اصیل اسلامی را تقویت یا احیا کند. خانواده و کارکردهای مربوط به آن است. شاید موارد ذیل بتواند جایگزین مناسبی برای ارتباطات نادرست فضای مجازی در خانواده-ها شوند:

گفتگو و تعاملات خانوادگی؛ ارتباط با اقوام و بستگان؛ و ارتباط با دوستان شایسته، داستان‌گویی، بازی-ها و تفریحات سالم، به‌خصوص همراه فرزندان و ... یکی از لوازم اساسی به‌منظور رشد روحی و جسمی کودکان بازی کردن است. بازی با وسایل گوناگون و متناسب از ابزار بروز خلاقیت و استعداد کودکان است، در این میان نقش والدین و بزرگ‌ترها در جهت دادن به بازی کودکان و تشویق آنان به بازی‌های مفید بسیار مهم و مؤثر است، به این منظور شرکت والدین در بازی بچه‌ها و همبازی شدن با آن‌ها، علاوه بر رفع تنهایی کودکان می‌تواند بر نشاط و صمیمیت کودک و والدین تأثیر مثبت بگذارد، به همین منظور است که رسول خدا صلی‌الله در بازی کودکان شرکت می‌کرد و با آنان همبازی می‌شد، از پیامبر (صلی‌الله) نقل شده است که ایشان فرمودند: «من کان عنده صبی فلیتصاب له؛ هر کس کودکی داشته باشد باید با او مانند خودش رفتار کند.»

به قول مولوی:

چو با طفلی سرکارت فتاد پس زبان کودکی باید گشاد

همراهی والدین با فرزند در استفاده از فضای مجازی اولین اصلی است اینکه والدین باید هم‌قد هم‌فکر کودکان شوند وقتی می‌رویم سراغ کودکان این شکاف نسلی که توسط شبکه-های اجتماعی اتفاق افتاده است می‌بینیم تفکر کودکان را با تفکر والدین فوق‌العاده زیاد کرده است فرزندان در یک فضای بزرگ شده است که هیچ قرابت فکری با پدر و مادرشان ندارند یعنی فرزندان یکسری سرگرمی-ها، آرزوهای و علاقه‌مندی‌های دارند که در فضای مجازی که برای پدر و مادر اصلاً قابل‌درک نیستند کودکان در فضای مجازی یکسری

واژه-های آموزش دیده‌اند و استعمال می‌کنند که پدر و مادر اصلاً متوجه نمی‌شوند. پس والدین محترم سطح آگاهی‌شان را ببرند بالا و با فرزندان خود همراهی نمایند.

و اگر از جانب والدین همراهی صورت نگیرد مطمئناً فرزندان در فضای مجازی سراغ کسانی خواهند رفت که همراهی‌شان می‌کنند؛ یعنی ما خودمان گاهی خیلی وقت‌ها با بچه‌ها همراهی نمی‌کنیم خودمان عامل مهم هستیم که کودکانمان را در فضای مجازی از دست می‌دهیم و یا جذب فضای مجازی می‌شوند. پس این هم قد شدن والدین با فرزندان امر مهمی است وقتی فرزندشان می‌آید راجع به یک موضوعی که قبلاً در فضای مجازی دیده است برای پدر و مادرش صحبت می‌کند پدر و مادر دقت نمایند اینکه با نگاه به سطح فکری کودک با کودک صحبت نمایند.

۱۲-۱ فرزندم دوست ندارد همراهی‌شان نمایم

این اتفاق نه تنها برای کودک بلکه برای پدر و مادرها هم پیش می‌آید اینکه؛ زن از شوهر و شوهر از زن پنهان کاری می‌کنند و دوست ندارند محتویات گوشی همدیگر را ببینند. حالا کودکان هم دوست ندارند پدر و مادرشان در کنارش نشسته و همراهی‌شان نمایند حتی گاهی ممانعت هم می‌کنند!

طبق نظر کارشناسان؛ پدر، مادر خانواده و یا کودکان در یک فضاهای حرکت می‌کنند که شاید محتویات زن برای شوهر و از شوهر برای زن مناسب نباشند در مورد کودک نیز همچنین است شاید دوست نداشته باشند پدر و مادر محتویات داخل گوشی‌اش را ببینند یا از باب رعایت ادب و یا به خاطر محتویات مستهجن.

وقتی فرزندان دوست ندارند پدر و مادر از آن‌ها مراقبت نمایند آن‌ها مجبور هستند تسلیم کودکان خود شوند. اول اینکه؛ پدر و مادر از مواضع و جایگاه خودشان پایین بیاورند. دوم اینکه؛ هم سطح فکری بچه‌ها شوند یعنی با یک نگاهی وارد شوند که کودکان را جذب خودشان نمایند. سوم اینکه؛ والدین از بچه‌ها روش استفاده از شبکه‌های اجتماعی و نحوه

کار کردن با آن‌ها را از فرزندان خود بخواهند اینکه درج مطلب و جستجوی مطلب و عضویت در گروه و کانال-های مختلف به چه صورت امکان‌پذیر هستند. در این صورت کودکان ناخدا گاه می‌روند به سوی آموزش دقیق‌تر و بالا بردن سطح آگاهی‌شان چون که در خود احساس شخصیت و مسئولیت می‌کنند تلاش می‌کند به نحس احسن به والدینشان آموزش-های لازم بدهند. همین انتقال مهارت و آموزش نحوه کار کردن با شبکه-های اجتماعی توسط فرزندان اگر خوب صورت گیرد می‌تواند یک مرحله همراهی والدین با فرزندان محسوب شود صمیمیت بین خانواده بیشتر می‌شود کودک هم احساس شخصیت می‌کند در ذهنش خطور می‌کند اینکه به پدر و مادر دارند آموزش می‌دهند درواقع احساس مفید بودن می‌کند. در این صورت صمیمیت و اعتماد فرزند نسبت به والدینشان زیاد می‌شود پدر و مادر می‌توانند با فرزندان همراهی را شروع نمایند اینکه عملاً از آن‌ها بخواهند آموزش‌های لازم را بدهند مادر و یا پدر پهلوی فرزندش نشسته فرزندى که سرش روی گوشی-اش است و در چنین موقعیت والدین کنجکاوی نمایند این چیست و این شخص کیست؟ در حین توضیح کودک به والدین متوجه خواهد شد که فرزندانشان با چه دوستانی در ارتباط هستند. از طرف دیگر فرزندان نیز متوجه خواهند شد که نمی‌توانند چیزی را از پدر و مادرشان مخفی نمایند لذا است که حذف می‌کنند و یا بعد این مراقبت بیشتر خواهند نمود اینکه با هرکسی دست دوستی، درخواست ندهند. وقتی والدین از کانال و محتویاتش و دوستان فرزند یکسری اطلاعات کسب کرد متوجه خواهند شد اینکه عکس پروفایل فرزندش به دید نمایش همه است و همه می‌بینند.

۱-۱۳. برخورد لحظه-ای ممنوع

آنچه کارشناسان محترم توصیه نموده این است که در صورت برخورد والدین با صحنه-های عجیب درگوشی کودکانشان سعی کنند در همان لحظه با کودکان برخورد نکنند باید صبر نماید و آگاهی و مهارت‌های لازم را کسب کنند سر فرصت با برنامه‌ریزی کامل اقدام نماید و به اتفاق همدیگر تصمیم بگیرند اینکه شبکه‌های اجتماعی از گوشی فرزندان حذف شود و یا بمانند اگر پدر و مادر در همان لحظه از خودشان واکنش و

عکس‌العمل نشان دهند کودکان را تحقیر و سرزنش نمایند این باعث می‌شود که ارتباط کاملاً قطع شود این برخورد سازنده که نیست هیچ بلکه تخریب‌کننده هم است.

۱-۱۴. خانواده و عدم تمایل به همراهی

گاهی اتفاق می‌افتد پدر و مادر علاقه‌ای برای همراهی با فرزندانشان در شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی ندارند راه چاره چیست؟ چه کار کنیم این ذوق همراهی برای پدر و مادر ایجاد شود تا اینکه فرزندانشان را همراهی کنند تا دچار آسیب نشوند؟

آنچه گفته شده است در چنین موقعیت پدر و مادر باید از خود گذشته‌ای نشان دهند اگر از خودگذشتگی نشان ندهند فرزندانشان دچار آسیب خواهند شد درست است که طبق ذوق پدر و مادر نیستند ولی اقتضای این را دارد فرزندان خود را جذب نمایند.

در نتیجه می‌توان گفت اگر کودکان درگیر فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی شدن و پدر و مادران هم با آن‌ها همراهی لازم را کردند و خیلی از خطرات را متوجه شدن برخورد لحظه‌ای نکردن اگر برخورد لحظه‌ای صورت گیرد و بگویند من می‌دانم که داخل گوشت چه خبر است و چه اطلاعاتی داری و با چه کسانی صحبت می‌کنید با چنین وضعیت ممکن است والدین با واکنش و دفاع بدی از جانب کودک خود مواجه شوند چون که شخصیت کودک تخریب شده است، اینجاست که والدین نه تنها همراهی خود را با کودک از دست می‌دهند بلکه با خود باختگی و یک نوع شکست مواجه خواهند شد؛ و اما اگر به کودک نگویند پدر و مادر یک قدم جلوتر و برنده خواهند بود. اگر پدر و مادر بگویند که داخل گوشی‌شان چه خبر هست کودکان و نوجوانان هزاران توجیه برای کارشان بلد هستند، توجیه می‌کند، مسئله را کاملاً طبیعی جلوه می‌دهند منکر شوند یا بگویند اشتباه شده یا اصلاً این محتوا مال من نیست مال دوستم است!

اخطار از جانب پدر و مادر یا مستقیم است که گفته شد و یا غیرمستقیم اینکه پدر و مادر در اتاقی نشسته نقشه را طوری اجرا نماید و صحبت صورت گیرد که کودک در اتاق دیگر صدا را کاملاً دریافت نماید

قصه را چنین شروع نمایند پسریچه‌ای نوجوان داخل گوشی اش کلیپ و محتویات نامناسب بود پدر و مادرشان متوجه شده است آلان فرزندش از خجالت پدر و مادر نمی‌تواند صحبت نمایند این نوع صحبت مطمئناً زنگ خطر است و یا در قصه-ای دیگر پدر به مادر فرزندش با صدا بلند می‌گویند فلانی دوست و همکارم قدیمم را می‌شناسی این آقا برایش یک اتفاقی افتاده است مثل که از داخل گوشی پسرش یکسری محتویات نامناسب و زشت پیدا کرده است آلان به‌عنوان جرم شناخته شده است هم گوشی اش و خودش را گرفتار نموده است. اگر دقت نماییم این نحو صحبت کردن خودش مقداری ترس وحشت ایجاد می‌کند برای فرزند همین خانواده قصه‌گو ذهنیت ایجاد می‌شود که نشود خدای نکرده برای من همین اتفاق رخ دهد این یک نوع زنگ خطر غیرمستقیم گفته می‌شود و اگر والدی مستقیم وارد عمل شوند و عیب هار بگویند ممکن است همراهی والدین با فرزندانشان قطع می‌شود اینکه دیگر بچه‌ها با والدینشان همراهی نمی‌کنند که هیچ بلکه دیگر به حرف-هایش هم گوش نمی‌دهند. والدین محترم اگر بخواهند این همراهی استمرار داشته باشد و اعتماد کودکان خود را جلب نمایند احساسات خود را کنترل کنند با دیدن صحنه-ها زود عصبانی نشود و غصه نخورند اگر والدین از موضع خود پایین آمدن و زود احساساتی نشدن همراهی خوبی رخ می‌دهد.

۱۵-۱. همراهی فرزند با پدر و مادر (تربیت معکوس)

گاهی همراهی و تربیت معکوس در خانواده رخ دهد؛ به‌جای اینکه پدر و مادرها مواظب فرزندش باشند فرزندان مواظب پدران و مادرانشان هستند. ما امروزه در عصری زندگی می‌کنیم که تربیت معکوس بین فرزندان و والدین مشهود است کودکان عصر رسانه از مهارت

بالای برخوردار هستند آن‌قدر مهارت دارند که از پدر و مادرشان مواظبت می‌کنند تا اینکه چشمشان به دیدن صحنه‌های مستهجن باز نشوند.

توصیه می‌شود اینکه حواس والدین کاملاً باشد اینکه توصیه می‌شود که ولدین بروند با بچه‌های شأن همراهی بکنند و از طرف دیگر پدر و مادران خودشان درگیر رسانه نبودن نمی‌دانستند که رسانه چقدر جذاب است بعد پدر و مادر هم وقتی وارد می‌شود تعجب می‌کند که این فضای مجازی چقدر جذاب است در این صورت مسئله کاملاً فرق می‌کند به جای که بیايند با فرزند خود همراهی بکنند خودش نیاز به همراهی دارند کودکی گفتن پدرم کوشیم را می‌گیرد بازی که نصب کردم بازی می‌کند دی‌گه به خودم نمی‌دهد اینجا قضیه فرق می‌کند که کدام را مشاوره و راهکار داد همه والدین درگیر هستند و هم فرزندان نگران والدین خود هستند رسانه‌ها خیلی جذاب هستند طبق آمارها نشان می‌دهند قطعاً پدر و مادرها و افراد بالغ اعتیاد بیشتر به فضای مجازی نسبت به جوان‌ها هستند، درواقع این اعتیاد والدین است که فرزندان‌شان از والدین‌شان فاصله گرفتن و پناه آوردن به فضای مجازی گاهی اوقات اتفاق می‌افتد والدین به فرزندان خود گوشی به عنوان هدیه می‌خرند تا سرگرم باشند البته از این سرگرمی دو تعبیر می‌توان داشت یکی خود سرگرمی و دیگری صدا خفه کن از استفاده می‌کنند نتیجه‌اش این می‌شود که فاصله بین خانواده‌ها و فرزندان زیادتر می‌شود وقتی فاصله بیشتر شد کودک در هر محیطی نه تنها در فضای مجازی در دنیای حقیقی هم تا سن بالا می‌رود پذیرش دوستان ناباب را دارند تا یک پیش نهاد بدی می‌شود پذیرش آن را دارد این به خاطر این است که فاصله آن‌قدر است که دنبال جای می‌گردد که به آن اعتماد کند حتی در فضای مجازی بنابراین اگر والدین فرزندان خویش را درست همراهی نمایند خانم‌ها محترم نقشی بسیار مهمی را می‌تواند در خانه نسبت به پدر داشته باشد اگر هرکسی نقش خودش را درست ایفا نمایند هیچ‌کسی در فضای مجازی آسیب نمی‌بینند به خاطر اینکه این فرد وقتی کانون خانواده را گرد کرد که فقط زن می‌تواند این کار را نماید همه دور این کانون جمع می‌شوند طبق آمار نشان می‌دهد امروز بیشترین استفاده‌کنندگان از فضای مجازی خانم‌ها هستند

مخصوصاً خانم‌های خانه‌دار وقتی خود خانم‌ها درگیر شد و فرصت کافی برای همراهی نداشته باشد همین اتفاق پیش می‌آید گاهی اتفاق می‌افتد حضور بیش از حد والدین در فضای مجازی باعث می‌شود که فرزندان خویش را از دست بدهند پس در نتیجه اعتیاد چه در فضای مجازی و چه در فضای حقیقی باعث فروپاشی خانواده‌ها می‌شوند پس خانواده‌ها آگاهی کسب کنند و سطح آگاهی‌شان را نسبت به این تکنولوژی ببرند بالا و تا بتوانند فرزندان خویش را همراهی نمایند.

۲. راهکار-های فردی مقابله با آسیب-های فضای مجازی برای کودکان

۱. خودکنترلی و خود نظارتی

راهکارهای فردی شامل یکسری اقداماتی می‌شود که از جانب خود فرد قابل اعمال هستند از قبیل خودکنترلی و خود نظارتی و حتی در بعضی از مواقع فرد باید از خود گذشته کی نشان دهد اینکه تشخیص دهند شبکه-های که مخرب و ضد اخلاقی هستند استفاده نکنند.

۲. ایمان داشتن به تعالیم و باورهای دینی

ایمان داشتن به تعالیم و باورهای دینی اینکه در فضای مجازی مثل فضای واقعی و حقیقی مواظب رفتار خود باشد و باور داشته باشد همان طور که خدای متعال در فضای حقیقی ناظر بر اعمال و رفتار ما است در فضای مجازی نیز همان خدا ناظر بر اعمال و رفتار ما خواهد بود.

۳. دوری از استفاده اعتیادآور

اعتیاد به فضای مجازی و اینترنت می‌تواند مشکلات جدی تحصیلی و خانوادگی برای مخاطبان به وجود آورد اگر استفاده‌کنندگان از اینترنت نتوانند به مدت یک ماه دوری از اینترنت را تحمل کنند، در معرض خطر اعتیاد به آن قرار دارند؛ و متأسفانه شاهد این پدیده در میان جوانان هستیم. به طوری که برخی از جوانان شب‌ها را تا صبح با اینترنت می‌گذرانند و تمام

صبح خواب هستند و این مسئله آغازگر آسیب‌هایی متعدد دیگر نیز می‌شود. ازجمله این آسیب‌ها می‌توان به آسیب‌های خانوادگی، ارتباطی، عاطفی، روانی، جسمی و اقتصادی اشاره کرد.

۴. اتلاف وقت

آنچه در فضای مجازی پرداخت می‌کنیم فقط پول نیست بلکه حیثیت، آبرو و سلامت روحی روانی است. اتلاف وقت و عمر گران‌بهای انسان است.

عمر، ارزشمندترین موهبت الهی است که خدای متعال به انسان عنایت فرموده است؛ زیرا فرصت رسیدن به سعادت دنیا و آخرت را در اختیار انسان قرار می‌دهد.

گرچه فرصت ساعات و روزهای آینده قابل جبران است؛ اما فرصت‌های ازدست‌رفته، دیگر باز نمی‌گردد. امیر مؤمنین علیه‌السلام می‌فرماید: «الفرصة تمر مر السحاب فانتهزوا قرص الخیر.» فرصت‌ها همانند ابر درگذرند. پس فرصت‌های کار خوب را غنیمت شمرد.

۵. آسیب‌های جسمی

فضای مجازی می‌تواند اثرات فیزیولوژیک متعددی در جسم ما ایجاد کند. اثرات که معمولاً خارج از حوزه کنترل ما هستند، مثل کوچک شدن مردمک چشم هنگام نگاه کردن به نور شدید صفحه گوشی، یا لپ‌تاپ دیگر مثل افتادن سرشانه‌ها، خارج شدن ستون فقرات از حالت طبیعی، فشارهای عصبی، کم شدن فعالیت کلی بدن، رکود فعالیت‌های معده، چاقی، انزوا اجتماعی، فشارخون و ضربان قلب ما را افزایش می‌دهند.

۱. آموزش فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی برای کودکان

آموزش سواد رسانه‌ای

دانستن از نیاز-های بشر است و دنیای مجازی اینترنت در حال حاضر به‌خوبی این نیازها را پاسخ می‌دهد و کاربران فضای مجازی در اینترنت به دنبال پاسخ سؤال‌های هستند

که در دنیای واقعی ممکن است هیچ‌گاه به آن دست نیابد. فناوری اطلاعات با سرعت شگفت‌انگیزی تمامی ارکان حیات بشری از جمله مقوله‌ی نظم و امنیت و آرامش عمومی را دست‌خوش تحولات و دگرگونی‌های اساسی نموده است.

حضرت علی علیه‌السلام فرمود: عامل اصلی ارتکاب رفتار انحرافی را جهل دانسته است در دعای کمیل فرمود: «ظلمت نفسی و تجرأت بجهلی» به خود ستم کردم و از روی نادانی جرئت نمودم. آموزش و فراگیری سواد رسانه برای کودکان فقط توسط خانواده و مدرسه حاصل می‌شود، توجه داشته باشند و بدانند سواد رسانه از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است اگر از سواد رسانه‌ای برخوردار باشیم جلو نفوذ فرهنگ غرب را می‌گیریم. در حقیقت با سواد رسانه‌ای است که ما می‌توانیم بادید شفاف مرز بین دنیایی واقعی و دنیایی که رسانه‌ها برای ما می‌سازند را تشخیص بدهیم. سواد رسانه‌ای مثل یک نقشه می‌ماند ما اگر این نقشه در دست داشته باشیم خیلی راحت به آدرس می‌رسیم.

سزاوار است جلسات آموزشی فضای مجازی در تمام نمادها، ارگان‌ها، مساجد و مراکز علمی برگزار شود و والدین و کاربران را با فواید، آسیب‌ها و نحوه استفاده اصولی و صحیح از شبکه‌های مجازی آشنا کنند.

در مدارس نیز باید این‌گونه جلسات برای دانش‌آموزان برقرار گردد تا آن‌ها با آگاهی لازم به سراغ این ابزار بروند و نیاز علمی خویش را برطرف کنند.

نهادهای آموزشی باید مطالب مفید و آموزنده‌ای را درباره فضای مجازی در کتاب‌های درسی و دانش‌آموزان قرار دهد و آن‌ها را بیشتر با این محیط آشنا کنند.

نرم‌افزارهای مورد استفاده در فضای مجازی اکثر برای کاربران خود ناآشنا هستند اگر کاربران بخواهند از عهده‌ی این ابزارهای بریابید باید در مدارس از معلمین خود بخواهند تا آموزش دهد؛ و معلمین باید در عرصه آموزش باید از اطلاعات بالای برخوردار باشند وقتی در کلاس درس حاضر می‌شوند و می‌خواهند مطلبی را سرچ کنند با مشکل مواجه نشوند؛

یعنی نحوه کار با تبلت، گوشی همراه، لب تاپ را خوب بلد باشد تا کم‌دانش آموزان نیز از استاد یاد بگیرند که چگونه می‌شود از اینترنت مطالب مفید بدون اتلاف وقت سرچ نمود.

کودکان فکر می‌کنند شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی برای سرگرمی و پر نمودن اوقات فراغت است وقتی دید نهاد آموزش‌دهنده و یا معلمش این‌طور استفاده می‌نمایند قطعاً تأثیرگذار خواهد بود، معلمین و مبلغین دینی نقش زیادی می‌توانند در حوزه استفاده درست از فضای مجازی داشته باشند، می‌توانند گروه تشکیل دهند و خانواده‌ها و یا بچه‌ها را در آنجا دعوت نمایند و نحوه کار نمودن در فضای مجازی را آموزش دهند.

شاید بعضی از کاربران نصیحت آمرانه را دوست نداشته باشند، معلمین می‌توانند از طریق کاریکاتور در مورد آسیب‌های فضای مجازی آگاهی دهند. مثلاً یک عکس خنده‌دار در مورد آسیب‌ها فضای مجازی نشان دهند که یک آدم نشسته پای شبکه اجتماعی و مغزش را روی شبکه اجتماعی گذاشته بعد بچه‌ها متوجه می‌شوند که در حقیقت مغزمان درگیر این شبکه‌های اجتماعی است طوری شود که بچه‌ها خودشان اعتراف نمایند که مغزمان درگیر شبکه‌های اجتماعی شدن.

مدارس باید دانش آموزان و خانواده‌ها را با پلیس فتا و کار آن آشنا نمایند؛ و آموزش دهند که فعالیت‌های پلیس فتا چیست؟ وقتی این اتفاق بیفتد بچه‌ها متوجه خواهیم شد که پلیس فتا هست و می‌تواند به بچه‌ها کمک نماید.

پس بنابراین کودکان روزانه زمانی زیادی از وقت خود را صرف استفاده از شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی می‌کنند که استفاده از این رسانه از یک سو بار رفتاری و پرخاشگرانه، کاهش حساسیت نسبت به خشونت به همراه خواهد داشت. از این ابزار به شمشیر دو لبه یاد شده است یعنی هم فرصت می‌تواند باشد و هم تهدید هم سازنده است و هم تخریب‌کننده هم توسعه‌دهنده ذهن و هم اثرکننده آن پس بنابراین مفید و مضر بودن آن به ظرفیت فکری آنان بستگی دارند.

۶. راهکار حاکمیت و مسئولین در جهت مقابله با آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان

ازجمله راهکارهای مهم در کاهش آسیب‌های فضای مجازی حضور جدی و مسئولین است که بر عهده نخبگان و اندیشمندان جامعه قرار داده شده است؛ آنان وظیفه دارند با روشنگری و آگاه‌سازی آحاد جامعه اسلامی از آسیب‌های فضای مجازی بکاهند.

امروزه شبکه‌های اجتماعی خارجی زیادی مورد استفاده قرار می‌گیرد و بی‌تردید بسیاری از این شبکه‌ها، با اهداف خاص خاصی ساخته شده است و کاربران را به سوی انحراف و تباهی می‌کشاند. از سوی دیگر، اکثر کاربران از آسیب‌ها و اهداف پنهانی آن‌ها بی‌اطلاع هستند و فقط برای سرگرمی به سمت این نرم‌افزارها می‌روند؛ لذا یکی از مهم‌ترین وظایف مسئولان و دست‌اندرکاران، فیلتر کردن و پاک‌سازی شبکه‌های غربی از صحنه‌ها و محتوای غیراخلاقی است؛ گرچه برخی از کارشناسان معتقدند فیلتر کردن شبکه‌های اجتماعی مفسده دار راهکار اساسی و کارآمدی نیست؛ ولی باید توجه داشت که فیلتر کردن محتوای نامناسب در حد خودش مفید و کارآمد است؛ هرچند کافی نیست؛ لذا مسئولین باید علاوه بر فرهنگ‌سازی استفاده صحیح از فضای مجازی، قوانین و مجازات سنگین و بازدارنده‌ای را وضع و آن‌ها را با تمام قدرت اجرا کنند تا کاربرانی که قصد آلوده کردن فضای مجازی را دارند، نتوانند به مقاصد شیطانی خود برسند.

مسئولان باید افرادی را برای این کار انتخاب کنند که دارای ایمان قوی باشند و تخصص کافی باشند و بتوانند بهترین شبکه‌های اجتماعی متناسب با فرهنگ و نیاز جامعه، آن را در اختیار علاقه‌مندان قرار دهد تا افراد کم‌تر به سراغ شبکه‌های اجتماعی خارجی که غالباً دارای محتوای مفسده دارد هستند؛ بروند.

طبق آخرین بررسی‌های انجام شده ۳۲ درصد جمعیت روزانه بیش از یک ساعت زمان را برای حضور در این فضاها اختصاص می‌دهند که باید از این فرصت مناسب بهترین بهره‌برداری کرد.

بسیاری از کارشناسان معتقدند تولید شبکه اجتماعی ملی ضروری است؛ زیرا همه کشورهای پیشرفته دنیا متناسب با فرهنگ جامعه متبوع شبکه‌های اجتماعی دارند؛ اما کاربران کشور ما از محصولات بیگانه استفاده می‌کنند که به مرور زمان فرهنگ آن‌ها مورد پذیرش قرار می‌گیرد. پس باید شبکه‌های اجتماعی داخلی به سرعت تولید و با تبلیغات گسترده در اختیار کاربران قرار گیرد.

تار زمانی که از اینترنت کشورهای خارجی استفاده می‌کنیم، امنیت و سلامت در فضای مجازی وجود ندارد، لذا باید به سمتی حرکت کنیم که کاربران داخلی با اطمینان خاطر از فضای مجازی استفاده کنند و ضمن اینکه دغدغه سرقت اطلاعات شخصی خویش را نداشته باشند؛ و اینترنت و شبکه‌های اجتماعی از محتوای فاسد و منحرف‌کننده پاک باشند و این کار با راه‌اندازی اینترنت ملی محقق می‌شود. متأسفانه تاکنون این راهکار تحقق پیدا نکرده است. اگر اینترنت ملی راه‌اندازی شود، متخصصین داخلی می‌توانند با اطمینان خاطر به ایجاد شبکه‌های اجتماعی ملی بپردازند و نیازهای مردم جامعه را برطرف کنند.

در پیام مقام معظم رهبری خطاب به مسئولان چنین آمده: این شورا وظیفه دارند مرکزی به نام مرکز ملی فضای مجازی کشور ایجاد نمایند تا اشراف کامل و به‌روز نسبت به فضای مجازی در سطح داخلی و جهانی و تصمیم‌گیری نسبت به نحوه مواجهه فعال و خردمندانه‌ی کشور با این موضوع از حیث سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و محتوایی در چارچوب مصوبات و رای عالی و نظارت بر اجرای دقیق تصمیمات در همه سطوح تحقق یابد.

وضع قوانین سخت‌گیرانه‌تر جهت برخورد با مجرمان جرائم اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین. آگاهی و هوشیاری بیشتر پلیس سایبری در مورد انواع جدید جرائم رایانه‌ای و اقدام در جهت ناکارآمد کردن دسیسه‌های دشمنان در این زمینه.

نتیجه‌گیری

آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گفت فیلترینگ سانسور و قطع دسترسی و کلا اعمال محدودیت‌های اجتماعی به‌هیچ‌وجه عنوان راهکار مناسبی برای کنترل بازتابی‌ها منفی این پدیده نیست و بعضاً نتایج عکس را در پی دارد. درواقع بهتر است با افزایش سطح آگاهی‌ها و آموزش‌های لازم کودکان را به سمت استفاده مطلوب و درست از این شبکه‌ها سوق داد و در مقابل مخاطرات آن واکنش نداد. خانواده، مدرسه و مسئولین حاکمیت باید بستری لازم را فراهم آورند تا کودکان و نوجوانان جامعه خود به این بلوغ فکری دست یابند که کدام بخش از این پدیده یک تهدید و کدام ابزار آن یک فرصت در جهت اعتلا سطوح فردی اجتماعی‌شان است. دکتر محمدحسین حبیبی مدیر مرکز علوم اعتیاد دانشگاه تهران در مطالعات که بر روی این افراد انجام داده بیان می‌کند: گاهی والدینی که از عملکرد ضعیف فرزند نوجوانشان در مدرسه گلایه دارند و به تصور اینکه این مشکل تحت تأثیر مواد مخدر است و به من مراجعه می‌کنند. این نوجوان چنان در دنیای مجازی غرق می‌شوند که از خواب، خوراک، مسئولیت‌ها و فعالیت‌های روزمره‌شان بازمی‌مانند. مسئله اصلی این است که این نوجوان به اینترنت و فضای مجازی معتاد شده‌اند.

منابع

قرآن

نهج البلاغه

(۱) احمدوند، علی محمد، عطایی، امیر مسعود ۱۳۸۵. نقش فناوری اطلاعات (it) در سستم پلیس و فضای مجازی جرائم با رویکرد صادقی، محمود، احکام شبکه‌های اجتماعی نشر معروف ص ۴۲.

(۲) اعتمادهای مجازی و آسیب‌های اجتماعی مقاله ۱۳۹۳/۷/۹. www.gerdab.ir

(۳) افتاده، جواد، مقاله «آشنایی با تاریخچه شبکه‌های اجتماعی اینترنتی»، ۱۳۹۰/۳/۲۰

(۴) بیابان‌گرد، فرزندان و رسانه

(۵) پاک‌نهاد، فضای مجازی جاذبه‌ها آسیب‌ها

- ۶) پاینده، ابوالقاسم نهج الفصاحه تاریخ نشر ۱۳۲۴ مکان نشر تهران، ایران.
- ۷) تحقیقی، لیلا، خانواده و اینترنت، تابستان ۱۳۹۴- شماره ۴۲۹ و ۴۳۰ از ۸۵ تا ۸۸..
- ۸) تراشیون، سید علیرضا والد سوم ناشر: دفتر نشر معارف.
- ۹) حسینی بامیانی، سید هادی، ۱۳۶۲ پایان نامه ارشد، دفاع شده ۱۳۹۹-۳-۲۲ تحت عنوان (تاثیرات فضای مجازی بر تغییرات فرهنگی خانواده‌های مهاجرین افغانستان مقیم شهر مقدس قم - سه دهه اخیر).
- ۱۰) خراسانی، یار احمدی... مدیریت رفتاری فرزندان در فضای مجازی.
- ۱۱) دهقان، علیرضا، ۱۳۸۴. قماربازی اینترنتی، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره پیاپی ۲ و ۳.
- ۱۲) رحمان زاده، سید علی، (۱۳۸۹)، کارکرد شبکه های اجتماعی مجازی در عصر جهانی شدن.
- ۱۳) زن و خانواده سومین نشست اندیشه-های راهبردی -۱۴/۱۰/۱۳۹۰.
- ۱۴) صادقی، محمود، احکام شبکه-های اجتماعی نشر معروف.
- ۱۵) صدوق، شیخ محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، ج ۳.
- ۱۶) ضابط، مصطفی کار شناس رسانه و فضای مجازی، برنامه تلویزیونی مهربانو @mehr banooty-apar.com/tusi.ir
- ۱۷) طوسی، محمدبن حسن، ۳۸۵-۴۶۰ ق، معروف شیخ الطائفه ابوجعفر محمد طوسی تهذیب الاحکام، ج ۸ سال نشر: ۱۳۶۵، مکان نشر: تهران ایران.
- ۱۸) عاملی الحر، محمدبن حسن، ق ۱۱ وسائل الشیعة فی تحصیل مسائل الشریعة ناشر مؤسسه آل البيت لا حياء التراث ۱۳۶۷ ج ۱۵.
- ۱۹) عاملی، حر محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ج ۲۱.
- ۲۰) عاملی، شیخ حر الجواهر السیئه فی الأحادیث القدسیه کلیات حدیث قدسی.
- ۲۱) عقیلی میرزا اعتضاد السلطنه، تنبیه الخواص، تنبیه الخواص فی مقام الاخلاص، ج ۲

- (۲۲) علیمردادی، مصطفی «سیر تطور شبکه‌های اجتماعی (نگاهی به آغاز و انجام شبکه‌های اجتماعی)، مجله» ره‌آورد نور، شهریور ۱۳۸۹، ش ۳۱.
- (۲۳) فجری، محمد مهدی، خانواده‌ها بدانند، مروری بر آسیب‌ها و راهکارهای استفاده از فضای مجازی، ص ۸۰-۸۱، ناشر: مهر امیرالمؤمنین چاپ احسان ۱۳۹۷
- (۲۴) فیروزآبادی، سید ابوالحسن، کتاب حقیقت مجازی، درباره فضای مجازی چه بدانیم و چه بگوئیم اثری از گروه مآلفان محمدحسین سیاح طاهری، مسعود چینی‌فروشان ندا محمدزاده و دیگران... ناشر: تهران سعادت‌آباد، علامه شمالی کوچه هجده غربی پلاک ۱۷.
- (۲۵) قاسمی، محمد، اینترنت و تغییرات فرهنگی.
- (۲۶) قرائتی، محسن، تفسیر نور، موضوع اجتماعی و تربیتی ج ۱۰ تاریخ نشر ۱۳۷۴ ش. ناشر: مؤسسه درراه حق وزارت فرهنگ و ارشاد
- (۲۷) کلیپ، کودکان و فضای مجازی، apararat.com/karbaraneh
- (۲۸) کلینی، محمد بن یعقوب، - ۳۲۹ ق. . فروع کافی، جلد ۶ محل نشر: قم
- (۲۹) کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۵ ش، ۸.
- (۳۰) لونی؛ محمد رضا فراهانی، محمد جلالی مقاله «شبکه ملی اطلاعات چیست؟ آیا با برقراری شبکه ملی اطلاعات، اینترنت قطع خواهد شد؟ ۱۳۹۴/۶/۱۷»
- (۳۱) مجلسی، محمدتقی علامه، بحارالانوار ج ۷۴، ناشر دارالکتب الاسلامیه ۱۳۱۵
- (۳۲) مجله سیاحت غرب وابسته به مرکز پژوهش‌های صداوسیما، مقاله ارتباطات و رسانه‌ها: رژیم غذایی و تلویزیونی نویسنده: جرج مونیت؛ دی ۱۳۸۵-شماره ۴۲-۳۷ تا ۳۹
- (۳۳) مرادی، امیر و کردلو، محسن. بررسی افقها و تنگناهای فضای مجازی و اینترنت بر تربیت اخلاقی، شماره ۱۵
- (۳۴) مؤسسه حقوقی بیان حقوق فضای مجازی،
- (۳۵) نصیری، پوریان، چشمه نور، فضای مجازی و سواد رسانه‌ای.

۳۶) ورام بن ابی فراس حلی، متوفای ۶۰۵ ق. تنبيه الخواطر و نزهة النواظر معروف به مجموعه ورام کتابی با موضوع مواعظ و حکم اخلاقی، ج ۲ ناشر مکتب الفقیه.

۳۷) یسار، جعفری حمید؛ خدایاری، ناهید؛ حسن زاده، لیلا، آسیب‌شناسی فضای مجازی و خانواده، شماره ۴.